

O etiki pridobivanja in uporabe znanja¹

Spoštovani gospod dekan Fakultete za organizacijske študije, g. Boris Bukovec, spoštovani gospod župan Novega mesta, Alojzij Muhič, cenjeni g. profesor Miha Japelj, gospe in gospodje,

lepa hvala za povabilo na Vašo slovesnost, s katerim ste me počastili. Mladost je posebna doba, ne le v človeškem življenju, tudi v življenju ustanove. To je čas, v katerem se oblikujeta značaj in identiteta, čas, ko se pridobi prostor pod soncem. To je tudi čas, ki se ga boste čez leta spominjali kot dragocenega, posebnega.

Začel bom s hvalo Dolenjski in Novemu mestu. Tudi korenine mojega rodu po očetovi strani so na Dolenjskem, v Šentvidu pri Stični. Vendar to ni razlog, da bom omenil nekaj stvari, ki bodo prijetno zvene v dolenskih ušesih.

Dolenjska je dala velik delež k današnji kulturi slovenskega naroda. Moj spoštovani prijatelj profesor Miha Japelj mi je pokazal samo nekaj velikih imen, ki imajo svoj dom v Novem mestu. To so vrhunski umetniki, odlični znanstveniki, gospodarstveniki in še na druge načine zaslužni veliki Slovenci. Moja soproga me je spomnila, da je dolina očarljive Krke tudi dolina številnih slovenskih škofov. Blagoglasno dolensko narečje je dalo enega prvih temeljev za slovenski knjižni jezik. V teh lepih krajih je doma dovolj sijajne kulturne zgodovine, da si Dolenjska s svojo metropolo, Novim mestom, zasluži posebno spoštljivo mesto v bogastvu slovenskega duhovnega in materialnega izročila. Danes praznujete del te kulture s koreninami v preteklosti, s skrbjo, ko se zavedate občutljivosti današnjega trenutka, in z upanjem, ko gledate v njeno prihodnost.

Spoštovani, naj z Vami nocoj delim nekaj misli o *etiki znanja*. Posredovanje in pridobivanje znanja je prvobitno poslanstvo Vaše ustanove.

Skozi zgodovino človeka nastopa znanje v različnih vlogah.

1. *Najprej je znanje lahko osebna vrednota, ki pomaga pri človekovem duhovnem zorenju.*
2. *Lahko je močno orodje ali orožje, uporabljivo bodisi za neoporečno korist ali za neetičen namen.*
3. *Tudi ko je samo po sebi etično nevtralnno, bo na koncu peljalo človeško bodisi v blaginjo ali v pogubo.*

Poskusil se bom na kratko dotakniti teh treh vlog.

Najprej o prvi. *Znanje je lahko osebna vrednota, ki pomaga pri človekovem duhovnem zorenju.*

Če verjamete Svetemu pismu, se je zgodovina človeštva začela z Adamom in Evo. Pravzaprav z grehom, ko sta kljub prepovedi jedla sadež z drevesa spoznanja. S tem sta pridobila znanje, a sta si napravila pravico do naivnosti. O tej pravici bom čez minuto rekel še besedo ali dve. Sčasoma se je pokazalo, da je tudi v grehu skrit neprecenljiv nebeški dar. To je svoboda osebne odločitve, svoboda osebne izbire med dobrim in zlim, svoboda, ki je nikakor ne želimo pogrešati. Seveda je to svoboda z odgovornostjo. Posledice slabe, ali celo nepoštene izbire nosimo sami. Pomembno je, da vemo, kaj je dobra in kaj slaba izbira. Pavel je v pismu Rimljanom zapisal, da tudi pogani nosijo postavbo zapisano v svojem srcu. O tem priča njihova vest. Vzemite človeku svobodo, pa mu bo utihnil njegov prirojeni, notranji moralni zakonu, zakon, ki ga je občudoval Immanuel

¹ Jože Trontelj, nagovor ob Slavnostni akademiji Fakultete za organizacijske vede v Novem mestu, 6. 12. 2011

Kant, kajti postal bo nepotreben. Obenem z njim bo izgubila smisel tudi vest. Človek bo oropan bistva, ki ga opredeljuje kot človeško bitje.

Spoznanje je lahko tudi vir globokega razočaranja, izgube iluzij, na katero se mnogi prizadeti odzovejo s cinizmom. Cinizem ni samo negativni odsev spoznanja. Je tudi znamenje globoke rane, celo pohabe. Nasprotje cinizma je naivni optimizem. Je naivnost kot trmasta vera v dobro v človeški naravi. A to vero, spoštovani, potrebujemo za preživetje naše civilizacije, saj mora biti izhodišče našega odnosa do drugih in drugih do nas. Verjeti moramo, da se je mogoče odločiti moralno, in da se tako lahko odločajo tudi drugi. Da so odločitve v skladu s tem, kar je prav, kar je dobro in kar je lepo. Merilo za pošteno odločitev je vse troje: *prav, dobro in lepo*.

Naj nadaljujem o drugi temi: *o znanju kot orodju za korist, in orodju ali orožju za neetičen namen*.

Ni treba dokazovati: znanje je lahko izjemno močno orodje, pa tudi orožje. Lahko je zlorabljeno za neetične namene. Naj med etično spornimi omenim znanstvene raziskave na človeških zarodkih. V večini evropskih držav je »pridelovanje« (nalašč uporabim nedostojno besedo) človeških zarodkov za namene raziskav prepovedano. Ni neetično samó dejanje ustvaritve in nato usmrnitve človeškega bitja zaradi interesov drugih ljudi, zaradi obljub fantastično učinkovitih novih zdraviljenj bolezni, ki so danes neozdravljive. Ne gre samo za nepošteno pretirane napovedi, ki se do danes, po desetletju raziskav še niso v ničemer uresničile. Eno večjih ameriških biotehnoloških podjetij, vodilno na tem področju, je po letih dela in stotinah milijonov investiranih dolarjev pred nekaj dnevi sporočilo, da raziskave zdravljenja poškodb in bolezni človeškega osrednjega živčevja z zarodkovimi matičnimi celicami opušča. Razlogov za odločitev, ki je mnoge šokirala, podjetje ni navedlo. Lahko pa smo prepričani, da niso etične narave. Kot rečeno, ne gre samo za *zlorabo posameznega človeškega bitja*. Gre za žrtvovanje izjemno pomembnega principa: pravice vsakega človeškega bitja do varstva njegovega človeškega dostojanstva. Ta pravica utegne biti kdaj celo nad pravico do varstva življenja. Zanikanje tega principa, kar predlagajo nekateri filozofi nove dobe, ki se zavzemajo za praktičen, uporabniški odnos do etike, in tragične posledice te ponavljajoče se moralne zablode poznamo iz zgodovine. Pred pol stoletja so se z njo začeli nacistični zločini proti človeštvu. Danes prav na priznanju človeškega dostojanstva kot vrhovne vrednote temeljijo univerzalne človekove pravice.

S tem so povezana nekatera druga vprašanja v medicini. Citirani filozofi menijo, da naj bi bili do varstva življenja upravičeni samo ljudje, ki se zavedajo in so sposobni odločanja. S tem bi odvzeli pravico do takega varstva ne samo nerojenim otrokom, ampak celo otrokom do drugega leta starosti. Detomor torej ne bi smel biti kazniv. Seveda je to skrajno stališče, ki danes nima veliko zagovornikov, a zgovorno kaže, kam bi prišli, če bi se odpovedali varovanju človekovega dostojanstva.

Ko se znanstveni dosežek uporabi ali zlorabi za nekaj drugega, kot je bil namenjen, govorimo o dvojni rabi. Še najbolj nedolžen se zdi doping v športu ali vse bolj razširjena raba poživil, zdravil za boljši spomin, za boljšo pozornost, za manjšo potrebo po spanju, za boljše razpoloženje. Te pospeševalce nevroloških in kognitivnih funkcij jemljejo ljude zato, da bi že tako nadpovprečno ali odlično funkcioniranje na delovnem mestu ali v šoli napravili še bolj nadpovprečno in še bolj odlično. Podobno kot pri dopingu v športu pa si uporabniki teh substanc pridobivajo sporno, če ne nepošteno prednost pred drugimi.

So pa tudi bolj daljnosežne raziskave, ki obetajo velike koristi, a v nepravih rokah pomenijo grožnjo posameznikom, javnemu zdravju ali javni varnosti. Spočetka nenačrtovana raba novega odkritja lahko povzroči veliko škodo, če se uporabnik izogne odgovornosti. To se rado zgodi, kadar se vpletejo neligitimni interesi posameznikov, skupin, celo držav. Novo znanje se lahko

zlorabi tudi za očitno nesprejemljive namene, kot so razvoj in prodaja novih, tudi s konvencijami prepovedanih orožij, vključno s takimi za masovno uničevanje. Naposled lahko pridejo v roke zločinskim ali terorističnim združbam.

Fenomen dvojne rabe ni nov. Možnosti zanjo so se močno povečale z razširjenostjo raziskav, z lahko dostopnostjo objavljenih rezultatov skupaj s podrobnim opisom metod, z razpoložljivostjo novih materialov, orodij in tehnologij, s katerimi ni težko vse postopke ponoviti. Naj omenim nekaj let star primer genske manipulacije virusa mišjih črnih koz, ki je z vključitvijo človeškega gena za interleukin 4 – kot je znano, je to močna imunsko aktivna snov – postal 100-odstotno smrten za miši. Če bi isto, v literaturi opisano in ne prav težko izvedljivo manipulacijo opravili na virusu človeških črnih koz, bi ta postal 100-odstotno smrten za človeka. Brez učinka bi ostalo cepljenje, kot tudi najmočnejša protivirusna zdravila. Črne koze so sicer izkoreninjene. A virus se še hrani, in ve se kje: v CDC laboratoriju v Atlanti in v ruskem državnem laboratoriju v Koltsovem. A kako varna je ta hramba? Nekatere skrbi epidemija pošastnih razsežnosti.

Pojavilo se je vprašanje, ali je prav objavljati take recepte in ponujati v prosti prodaji vse potrebne sestavine za izdelavo novih smrtno nevarnih bioloških orožij? Ali ne bi bila dolžnost urednikov znanstvenih revij, da objavo takih člankov zavrnejo, saj lahko ogrozijo življenja velikega števila ljudi? Urednik revije Nature je izjavil, da bi tudi v takem primeru objavo dovolil, ker je svoboda znanosti preveč pomembna vrednota, da bi jo žrtvovali zaradi strahu pred teroristi. Ta argument se vsem zagotovo ne zdi prepričljiv. Če bi do zlorabe s katastrofalnimi posledicami res prišlo, bi bilo prepričanih še manj.

Pri pripiranjju neupravičenih smeri razvoja se uporablja tako imenovano previdnostno načelo, angleško *precautionary principle*. Treba pa je povedati, da ga posebno Američani razumejo drugače kot Evropejci, torej namesto da bi rekli »preden začnemo, poskusimo predvideti posledice,« tam pogosto rečejo: »Poskusimo, pa bomo videli. Če ne bo prav, se bomo pač ustavili.« Taka praksa je udobnejša, etična pa ni. Prinaša namreč tveganje, pogosto neprostovoljno, za tiste, ki se znajdejo v bližini tega »poskusa«. Moji nemški kolegi so tako ameriško etiko imenovali kavbojska etika.

Etični forumi si zadnja desetletja prizadevajo, da bi bili korak pred novimi tehnologijami. To je posledica starega spoznanja, da nevšečne prakse, ko se enkrat zasidra, ni več lahko izkoreniniti, pa če je še tako sporna. Zato skušajo nova dogajanja v znanosti, bolje rečeno, prenose znanstvenih spoznanj v nove postopke, pravočasno predvideti in svetovati omejitve, ki naj bi zavrle zlorabe. Takih primerov je veliko. Imeli smo moratorij na gensko terapijo klične linije. Prepovedali smo kloniranje človeka. Vsaj v delu sveta smo omejili ustvarjanje človeških zarodkov za medicinske in industrijske namene. Nad spoštovanjem prepovedi bdijo komisije za etiko raziskav.

Vendar vsem to ni všeč. Znanstveniki menijo, da bodo za etičnost svojih raziskav in objav najbolj poskrbeli *sami*, vsakršno vmešavanje odzunaj naj bi ogrožalo napredek znanosti, intelektualno svobodo, obveščanje o pomembnih odkritjih. Vendar smo tak samonadzor že imeli skozi večji del 20. stoletja. In vemo, kaj se je dogajalo. To stoletje je prišlo v zgodovino kot nočna mora najhujših zlorab človekovih pravic, ki so se končevale z boleznijo, s trpljenjem, invalidnostjo in smrtjo nedolžnih žrtev lahkomišelnih, pa tudi zločinskih znanstvenikov. A tudi kaka raziskava, ki na prvi pogled ne more škoditi ljudem, se pozneje lahko pokaže kot nevarna. Tako se vse bolj uveljavlja novo pravilo: vsaka nova raziskava, ne samo tiste na človeku, naj gre skozi etično ocenjevanje.

Tretja tema pa je *vprašanje o etični nevtralnosti znanja*.

Prepričanje, da je znanost etično nevtralna in da je samo uporaba dosežkov lahko neetična, je zgrešeno.

Mnogi znanstveniki izjavljajo, da je samonadzor raziskovalcev ali znanstvene skupnosti daleč najboljši varovalni mehanizem proti zlorabam. Ti nasprotujejo zunanjemu etičnemu ocenjevanju projektov, še bolj pa 'filtriranju' objav, češ da bi to ogrozilo napredek znanosti in intelektualno svobodo, zavrlo diseminacijo pomembnih odkritij in spoznanj, to pa bi prikrajšalo družbo in naložilo znanosti dodatna administrativna bremena. Kot sem že rekel, imamo vsaj v medicini obilne izkušnje s samonadzorom znanstvenikov iz prejšnjega stoletja. In te so slabe, celo pošastno slabe. Česa podobnega si v današnji znanosti ne želimo. Po svetu dozoreva spoznanje, da je zunanji etični nadzor vse bolj potreben. V biomedicinskih vedah smo prišli do razmeroma učinkovitega sistema, ki varuje etičnost raziskav na človeku. Budnost pa ostaja nujna, nepogrešljiva. Brez tega nadzora so etični zdrsi neizogibni.

Na podlagi preteklih izkušenj z dosežki znanosti bi lahko razočarano ugotovili: *Karkoli se da zlorabiti, se bo zlorabilo*. Nekateri se sprašujejo: *Ali je to prenaqljen pesimizem ali neizogibna realnost?* Drugi pravijo: *Res nas je znanost z razvojem, ki ga je omogočila, pripeljala v krizo, a samo znanost nas lahko spravi ven*. In tretji so prepričani: *Vsak nov napredek, vsaka nova moč v človeških rokah pomeni več neenakosti, več krivic, več grehov proti okolju in naravi. Pomeni tudi večjo koncentracijo bogastva na eni strani in naraščajočo revščino na drugi. Za človeštvo pa pomeni vse manjšo nosilnost planeta, celo če svetovno prebivalstvo ne bo raslo*.

Čedalje več ljudi spoznava, da večanje materialnega bogastva ne more biti pravi cilj za prihodnost – niti za prihodnost posameznika ne za prihodnost človeške družbe. Denar ima velikansko mobilizacijsko moč. Ne more pa biti podlaga za prihodnje življenje človeštva in za njegovo kulturo. Pri načrtovanju in vlaganju zmogljivosti morajo dobiti prednost nematerialni kazalniki blaginje. Osebna sreča, ki bo temeljila na dobrih medčloveških odnosih, delu z drugimi in za druge, in na pravičnem redu. Vse to je uresničljivo, a prioritete morajo biti postavljene drugače. Sprememba ciljev, zamenjava na klinih vrednotne lestvice bo terjala veliko časa in truda. Če ne bo uspela, se moramo bati konca civilizacije.

A na dvoje najbrž lahko računamo. Prvo je, da se kopiči znanje, in to znanje se pri mnogih ljudeh polagoma preoblikuje v neko višje zavedanje, lahko bi celo rekli v modrost. Drugo pa je nagon po samoohranitvi posameznika in vrste. Ta je zapisan v genih in je neverjetno močan in stabilen. Vemo: zbudil se bo, ko bo prišla dovolj velika kriza.